

Илијана Чутура¹, Виолета Јовановић
Педагошки факултет, Јагодина, / Педагошки факултет, Јагодина

„АНТИВРЕМЕ“ ИЛИ ДЕКОНСТРУКЦИЈА ВРЕМЕНА У ПРОЗИ АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА²

У раду се анализира сагледавање уметничке интерпретације темпоралности као заокруженог система у прози – првенствено романима – Антонија Исаковића. У науци о књижевности већ је примећено да филозофија времена и његових одсекака код овог писца имају одређене специфичности. Циљ овога рада јесте да се те специфичности систематизују и опишу како би се дошло до целовите слике о улози времена и његове симболике у Исаковићевом прозном делу.

Кључне речи: Антоније Исаковић, време, релативност времена, наивно време, простор, роман, темпорална квантификација, локализација.

Испрећурано водим ову бележницу.

Нема дајума ни редоследа.

Моје стање, онако како се осећам, па што је и најбоље.

(Антоније Исаковић, Трен 3, 366)

Уводне напомене

Предмет овога рада јесте анализа основних карактеристика уметничке интерпретације времена и временских јединица у прози Антонија Исаковића. Синтеза издвојених карактеристика треба да пружи увид у Исаковићево представљање темпоралности као кохерентног система. Тај систем, како се показује, не почива на аналитичком, рационалном поимању времена, већ је утемељен на „наивним“ представама темпоралности и симболичкој слици временских сегмената. Његова анализа поставља и питање: је ли могуће наново и на обновљен начин читати помало заборављеног и у систем „партизанске“ и ангажоване литературе смештеног Исаковића? Шире, рад има за циљ да истражи начине модификовања димензије времена као елемента креирања све-

¹ ilijanacut@yahoo.com

² Овај рад написан је у оквиру научних пројеката 178014 *Динамика структуре савременог српског језика* и 178018 *Друштвене кризе и савремена српска књижевност и култура: национални, регионални, европски и глобални оквир* које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

та књижевноуметничког дела, у којем све категорије бивају подвргнуте својеврсном преиспитивању.

Корпус представљају првенствено три романа Антонија Исаковића – *Трен 1 – Казивања Чејерку*, *Трен 2 – Десећо казивање Чејерку* и *Миран злочин (Трен 3)*, уз повремене синтетички увид у представљање времена у Исаковићевим приповеткама.

Време је један од пресудних елемената у обликовању уметничке слике света у прози А. Исаковића. Исаковић се бави временом друштвених криза, али – како примећује С. Кољевић – у његовој прози „није толико реч о историсјком и друштвеном декору колико о егзистенцијалној суштини човековог постојања“ (Кољевић 2007: 68). Реални временски оквир рата и послератних догађања (преломних историјских периода) представља подлогу за испољавање *границних ситуација* као садржалаца крајњих опасности „које свакој људској акцији дају одсудно етичко обележје“ (Исто, 66). Тако Исаковић заправо обрађује кључне, пресудне моменте времена у којима се најчешће битно преусмерава живот јунака. Временска оса као референцијални оквир и кључне тачке на њој стоје у веома специфичном односу. Тај однос је потпуно релативизован са аспекта реалног, аналитички схваћеног „безобличног“ временског тока, будући да су *кључни моменти* – код Исаковића доследно означени као *шренови* – заправо сегменти „сабијеног времена“ (в. Павић 1977: 45, Рибникар 1987: 54).

Релативност временске локализације и „оскудно време“

У оваквом ће систему бити препознатљива и симболика бележница и дневничких забелешки без свог битног обележја: датума. Петар Веровић (*Миран злочин*) у бележници време мери и означава по седмичном циклусу, тако да изнад бележака стоје називи дана у седмици („понедељак“, „недеља“ и сл.). Непомињање прецизних временских одредница упућује на идеју о ирелевантности тачног темпоралног лоцирања било каквих догађаја који изазивају етичке животне дилеме. У више наврата Веровић сведочи о сопственој неоријентисаности у времену, коментаришући и небитност одређења датума: „Недеља, која је ово недеља? Дани су атоми живота, све се меша и тече река“ (*Миран злочин*, 416); „Која је ово недеља, не знам јој ни месец ни датум. Знам да је велика зима.“ (*Миран злочин*, 414).

Две су важне одреднице у овим писаним исказима. Први је одређивање места временског одсечка у референтном систему годишњег циклуса према природним показатељима („знам само да је велика зима“), а други поимање протицања физичког времена као општег, безобличног и несавладивог тока који се пореди са реком. Тако овај „документ“ који Исаковић интерполира у текст чини део експлицитне филозофије времена његове прозе.

Веза физичког времена и тока воде присутна је и у концептуалним метафорама³ које су дубоко укоренење у језику (време *ишече/проишече*; време *носи* догађаје као што вода носи предмете). Међутим, Исаковић и додатно подвлачи ове метафоре разобличавајући их и употребљавајући лексеме и синтагме које се уобичајено односе на воду али не и на време:

Арсеније, надао сам се да ће време нешто донети. Стара је то мудрост, и зато је важно одгодити, да што више времена протекне, а онда време донесе... (Миран злочин, 132); Пролазило време и смирена лука никла. (Трен 2, 9).

За ток воде и физичко време у Исаковићевом делу системски се везује хаос. Хаосу је потребно време које се састоји од „атома“; у њему се „све меша“. Немогуће је победити хаос и време акцијом; једино је могуће чекати *замор хаоса* који мора избацити оне које је са собом повукао на *обалу* где их чека ново проналажење сопствене позиције у времену:

Ми смо увелико у хаосу. Он понегде попусти, излазе као наредбе: бесмислено лево – бесмислено десно, никакав смисао не можете ухватити; *хаосу треба време да се иштућњи, измори и све нас избаци на неку обалу*. Тамо ћемо се скупљати и поново покушавати да се успоставимо у овоземаљском времену. (Миран злочин, 379, бележница Петра Веровића).

Физичко време је код Исаковића означено, дакле, као непрекидан ток у којем се смењују квалитативно одређени сегменти. Његова је проза сва смештена у „оскудно време“ које задржава метафоричност тока воде и симболику неминовности пролазности/старења:

„Теку воде, долази оскудно време.

Окренеш се, час посла и рам бацили на врат. Не зна се кад – ту тајна и започиње. Уледиш се, и оскудно време – ко да га протумачи?

Хоћеш ли багремовац, мед за душу? Слаби зуби, све се на теби увећало. Сопствена кошуља широка, па капа, и глава може да се смањи. Чеперко, ландарају панталоне – постане се мало страшило.

Узми багремовац, теглу недељно да поједеш. Кострешиси се, убацило те у суву кожу, немој пре времена. Обмотаће те, не дај се, зјапи оскудно време, и оно је твоје.“ (Трен 1, 101).

Означавање неког фрагмента „безличног“, општег протока времена као „оскудног времена“ мотивисано је спољашњим, реалним претњама у историјским и друштвеним догађањима. Међутим, ова мотивација се у неким случајевима комбинује са личним доживљајем неодређености времена – по правилу када се јунак нађе у ситуацији у којој га околности спречавају да доживи смену природних јединица времена, а тиме и да се оријентише у временском току (боравак у скровишту – земуници, таваништу и сл.). Ово бива разумљиво ако имамо у виду да је смисао времена у великој мери предодређен нашим одговорима на „временске изазове“

3 В. нпр. Кликовац 2004: 132–133.

сачињене од специфичних природних, биолошких и друштвених ритмова и циклуса (Меј, Трифт 2001).

Не знам у ком сам сату, у ком делу дана. Боравим у горњем таваништу, мешам, можда је сунце у пољу а можда већ месец. Лутам кроз замишљен круг дворишта: сломи оскудно време. (*Трен 1*, 175).

Међутим, конкретна ситуација затворености бива, на плану општег људског битисања, пренета као уопштена идеја затворености у просторе који су детерминисани неповољним карактеристикама или догађањима. Тако и темпорална неодређеност која је мотивисана стварном затвореношћу представља само посебан случај (додуше, најочигледнији) опште људске затворености у токове „безличног“ времена⁴ у којем се Исаковићеви јунаци не сналазе, било да схватају или не схватају несврховитост покушаја одређења временског тренутка и себе у њему (упор. белешке без датума). Парадоксално, и „скровишта“ су код Исаковића сама по себи несигурна. Несигурним их чини људска непоузданост, која се приписује како јатацима (Ранђел млађи је један од актера у убиству Веровића) и доушницима (Мицко), тако и скриванима, „хајдуцима“ (Бабејић убија Ранђела старијег).

На овај начин, удруживањем фрагмената времена и простора кореспондентних карактеристика, Исаковић ствара квалитативно детерминисано окружење у којем се одвија драма људског постојања. Тако ће његови јунаци доследно препознавати просторно-временску међуусловљеност,⁵ било да она чини околности повољним или неповољним:

Не могу се добро сетити шта сам онда све мислио; (...) нека пролази што више времена, и нешто ће се десити; мора се десити, *време је и простор у коме се збива, догађа.* (*Миран злочин*, 126);

4 Потпуно је друкчији, како га описује Фуко, концепт затворености који за циљ има дисциплину, и у којем парцелација времена и простора имају за циљ успостављање реда и контроле (у образовним, васпитним, казним, војним и др. институцијама). Ти системи базирају се на идеји да сам принцип „просторног оградивања“ није довољан за успостављање механизма дисциплине (Фуко 1997: 145), већ да, додатно, институције дисциплине „модификују наслеђене начине регулације времена: пре свега, тако што се време дели на још мање јединице“ (Исто, 145–146). За разлику од ових система, који макар у основи садрже идеју структурисаности путем парцелације и редоследа активности, код Исаковића је препознатљива парцелација без смисла и циља – заточеништво, скривање и, коначно, самовољно осамљивање на чамцу као својеврсном острву, које свој смисао има у неометаном току приче и причања.

5 В. нпр. Елијаде 1999: 186. Саме основе разликовања објективног и субјективног времена везан је за просторно-временску међуусловљеност. Као што Елијаде открива у религиозним системима (па и у хришћанству), и старогрчки филозофи, правећи разлику између универзалног и објективног времена (*хронос*) и субјективног времена (*каирос*), служе се интегрисаним просторно-временским системом. Они, наиме, говоре о *каиросу* као: (1) *уском пролазу* за стрелу која – да би погодила циљ – мора бити одапета у адекватном тренутку и са тачно одмереном снагом или (2) *уском отвору* кроз који се у „критичном тренутку“ провлачи нит при ткању (Вајт 1987: 13).

Док смо обедовали, никада нас непријатељ није изненадио; нисмо прекидали своје јело и разговор захваљујући Веровићу, који је увек умео да одабере *трен засићанка, као и место*. (Миран злочин, 115)

[П]реносила се порука звиждуком, писак се никад није занемаривао; разумео се одмах долазак „фашизма“ и ма којих опасника, и прерушавање је *истог часа зајочињало, шу на лицу места*, где се ко затекао... (Миран злочин, 185).

Затворени у дати простор у одређеном моменту – дакле у детерминисане *услове и околности* својих акција, јунаци и немају потребу да локализују своје постојање на општијем фону времена. Референтни систем у којем се крећу јесте затворен систем из ког нема излаза, осим у ретким моментима. Такви моменти, како је у досадашњим истраживањима истицано (Рибникар 1981, Павић 1977, Јовановић 2008, Јовановић-Чутура 2007) код Исаковића су доследно лексички обележени именицом *трен*.

Трен као излазак из оштријега шока времена

Лексемом *трен* Исаковић управо означава најкраће периоде времена у којима се човек може отргнути из „безобличног“ временског „циклуса без почетка и краја“ (Елијаде 1999: 75), и то једино „остварењем духовне слободе“ (Исто: 75). Проблем духовне слободе, међутим, постаје додатно усложњен с обзиром на околности рата који носи егзистенцијалну угроженост и идеолошку унифицираност. На плану најважнијих рестрикција у „граничним ситуацијама“, дакле, Исаковић прати неслободу, условљеност и у деловању и у мишљењу, постављајући у центар своје уметничке пажње оне пресудне моменте у којима, ипак, уз сва ограничења, долази до духовног ослобађања. Трени представљају минималне јединице времена у којима се догађа одлучујућа акција. Одлука о акцији и сагледавање њене везе са будућим догађајима може бити свесна, заснована на искуству и знању јунака, али и потпуно несвесна.

Оптерећене етичким питањима и егзистенцијалним проблемима – односно потребом за људскошћу с једне и нагоном за голим преживљавањем с друге стране – кључне одлуке за последицу имају „пробој“ општег, безличног тока времена. У току батинања једног затвореника од стране осталих, јунак вољном, свесном одлуком промашује жртву која његов поглед хвата у *трену*:

Не гурам се, промашим Петра Костића. Опет га промашим. (...) И у трену, ухватисмо један другом поглед; убележио је мој промашај, поштује га; ситуацију у мноштву удараца... (Трен 2, 97).

Други пут, у истој сцени, Исаковић ће употребити и лексему *часак* – кратко време заустављања батинања које жртва више није могла да поднесе:

Укочиле се за *часак* руке, престао ударци. (Трен 2, 98).

Анализа описа ситуација и семантике исказа у Исаковићевим романима показује да именица *џирен* има низ специфичних значења, односно да временски одсечак који она означава по својим квалитетима није унифициран. Квалитативна посебност *џиренова* огледа се у њиховим или крајње повољним или крајње неповољним карактеристикама. Тако се, на пример, у *џирену* доносе одлуке које ће имати позитиван исход – у егзистенцијално опасној ситуацији, у колоплету наизглед безизлазних околности или, пак, у моментима у којима није наговештена било каква опасност:

„Моји су одлазили погурени, ногу пред ногу. Ја сам стајао у тишини, издужен још више, тако ми се чинило: гледам одозго у шиљак белог минарета. И у трену сам осетио, схватио: Немци се извлаче као и ми. Наредио сам: брзо назад! Вратили смо се до школе, џамије; биле су избушене, мртве и оне... (Трен 1, 15);

Искрџештио се на мене и замахнуо да ме удари. Његова рука се у трену укочи, смири се. И сад теби причам, да ме је онда ударио, тај мој социјалистички агент, иако сам имао пуних педесет година, бацио бих се у њега, да га зубима дохватим било где... (Трен 2, 177);

Добио сам следовање воде, и за неки трен вратио се себи. (Трен 2, 51).

Тренови се у времену указују и као временски сегменти у којима је јунак заштићен од претњи спољашњег света, као у ситуацији кад наратор, после пуцњаве са четницима у кратком периоду „двовлашћа“ у Рогатици, одлучује да прихвати позив старе буле и оде у њену кућу:

А ако стигне вест да је неко од њихових од шале одапео – можда официр, Доситеју ће све бити јасно. Али у овом *џирену* није важно, *преграђени* смо *џаџироллама* и лозинкама, ноћ је – сутра нека утврђују комисије. (Трен 1, 93).

Потпуно супротно томе, *џирен* може бити јасно оквалификован – или само нејасно наслућен – и као неповољан, претећи, *ојасан*:

„Уто нестале светла, неко командова К ОРУЖЈУ!

Најопаснија команда. Мрак не, видимо се, напети – ко нас убаци у овај казан? Побихемо једни друге, начуљило си се цео, хоће ли прасак, пипаш до себе – да ли је с брадом? *Настаде ојасан џирен*, створи се клацкалица у мраку, чујеш јасно вилице, зубе, и бомбе се одшрафљују“ (Трен 1, 77, *Шестио казивање Чејерку*).

Обележавајући кратки сегмент времена људског свесног или несвесног деловања, *џирен* губи своје временско одређење и функционише и као време слутње осујећења или испуњења људских потреба. Исаковић и основним људским потребама – за сном или емотивном и физичком блискошћу – даје статус преломних момената у „оскудном времену“, наглашавајући да су управо те основне потребе у рату потпуно осујећене, те да њихово задовољење или незадовољење може бити гранична линија између живота и смрти:

И, Чеперко, човек се угаси, завуче се у зимски капут, *можда је у шрену и заспао*. (Трен 2, 99);

„Склоних се под један балкон чудног облика (...) И неко дотрча, завуче се под мој заклон. По дисању знам, женско је. (...) У истом шрену померисмо се ближе једно према другоме. Схватио сам: покупићемо се без речи.“ (Трен 1, 110).

С посебним задовољством сам прао муда и немирка; округљаше и зацрвенеше се јаја, и у једном шрену онај безобразник се пури кроз мушну воду као клен килаш; насмејах се, у оној земуници то ми се није дешавало. (Миран злочин, 27)

Ни кад су посреди његове сопствене одлуке, човек не може да управља шреновима. Може само, и то у посебним ситуацијама, наслутити њихов наилазак у општем временском току, а не може их свесно призвати или поновити. Тако шренови бивају у извесној мери посматрани и фаталистички, као непоновљиви „пролази кроз време“, судбинске шансе које се или искористе или неповратно одбаце. Тако, у више наврата, Исаковићеви јунаци жале за пропуштеном шансом која се у одређеном шрену указала. Пошто су потпуно свесни тога, шрен као шансу теже да искористе у непоновљивом, неповратном току, у сагласју са Будиним учењем према којем се из стега Времена може изаћи уколико се не пропусти *ksana* (Елијаде 1999: 93–94):

Нисам хтео да попустим, био је погодан трен, па на шта изиђе. (Миран злочин, 521); Веровић га је одавно нанишанио, и искоришћен је трен застанка, када су сачекивали ону тројицу... (Миран злочин, 119).

Парадоксално, доследно спроведена Исаковићева идеја да је трпљење и жртвовање до одређеног тренга гаранција очувања људскости у великој мери кореспондира са постулатима хришћанства, које одбацује идеју о цикличном времену и приклања се неповратности временског тока (в. Елијаде 1999: 196) – а тиме и самоодговорности у свести о непоправљивости сопствених погрешака:

Но опет, не постоји бамбадава. Ради себе, до неког тренга се мора издржати да не би сав изветрио. Да би се касније могао скупити у каквог-таквог човека. (Трен 2, 184).

Зато се именица шрен употребљава као „кључно демаркационо средство између идеологизираних свести и самосвести појединца“ (Јовановић – Чутура 2007: 199). Именица шрен обележава, другим речима, моменат способности „за самоспознају и самоафирмацију аутентичног бића“, „моменат самореализације која се најчешће одвија упркос и насупрот универзалном, историјском и по правилу идеологизираним времену које деле и по нужди живе Исаковићеви ликови“ (Исто, 198).

Овакво значење и смисао шрена у Исаковићевој прози у складу су, како смо већ нагласили, са основним концептима преломног тренутка

времена у бројним митолошким, религијским и филозофским системима. Међутим, Исаковићеви ликови остају збуњени како пред оквирним временом рата и страдања као стихијом, тако и пред непредвидиво наилазећим „треновима“ као егзистенцијалним „уским пролазима“ у самореализацију и самоафирмацију. Тај осећај да време вара човека приказујући му се као самовољна категорија на коју је немогуће утицати, заједнички је већини Исаковићевих јунака.

„Превара времена“ – немогућности локализације

Двоструко је заснована *превара времена* у Исаковићевој прози. Време, које би – схваћено разумом и на основу владајућих физичких, рационалних система – требало да буде линеарна, у прецизне јединице фрагментизована структура – заправо се указује човеку као стихија из које је могуће повремено се отети у димензији која никако није рационално појмљива. То је прва и основна „превара времена“ коју човек схвата само у граничним ситуацијама. Друга се варка открива у моментима у којима човек нејасно наслућује да време, нарочито у ситуацијама трајније владавине страха,⁶ има карактеристике живе категорије која има своје „ћуди“, која ради или за човека или против њега и којој се, као господару, човек мора повинovati и разумети ситне „пролазе“. Успостављање реда међу категоријама и у оквиру сваке од њих заправо је једини начин да људско биће барем у свом (раз)уму структурира свет око себе и нађе своје место у њему, користећи „најближе тачке оријентације“.⁷ На крају, савремени истраживачи неретко истичу да, уколико се човек препусти искуственом разумевању времена као природне прогресије, не може бити у стању да схвати конструкцију времена (в. Halberstam 2005). Тако ће Исаковићев наратор у више наврата признати да је немоћан да разреши „превару времена“ руководећи се рационалним оријентирима (сунце, сатови, живот-

6 Посматрајући “осамостаљење” људских страхова и њихов раст, Бауман каже: „It looks as if our fears have become self-pertuating and self-reinforcing; as if they have acquired a momentum of their own – and can go on growing by drawing exclusively on their own resources“ (Бауман 2007: 9-10).

7 „Our Occidental culture – which on the whole has had a cherished faith in a universal vision of the world, life, humanity – is in transition from modernity to postmodernism. It is as if the human mind has been transformed. That vision has been attenuated beyond recognition, for faith in a universal order of things has evaporated, with our concerns fragmenting along the lines of an unprecedented plurality of schemata, in the process of which we have lost the order among categories that no longer communicate. Hence our universe is become a chaos for which we have no map by which to orient ourselves and no steering wheel by which to negotiate our way. Moving from outcome to outcome, from day to day, in a rational fog nad without a compass, we seek the nearest points of orientation amid the onrushing waves of life.

We have to find points of stable if dynamic linkage in life. Ordering is not only the law of existence, of the world, of the individual life, it is also an indispensable rule of human cognizing/constituting mind, with which we create our world“ (Тимјењецка 2007: xvii)

но доба, дани у недељи и сл.) и тим признањима капитулирати пред сопственим искуством и искуством човечанства о темпоралности:

Хоћу а не могу да се сетим које је доба дана. Тражим сунце, нигде га не видим, светлост избија одашуд подједнако. Ни за себе не знам: да ли сам дете или зрео човек. (*Трен 1*, 106, *Седмо казивање Чейрку*)

Сложеност датог система времена појачава се у наративном дискурсу: иако је читалац свестан тога да је у књижевном делу креирана „нова“, секундарна реалност – а с њом и *tempo nuovo* као њен конститутивни део (Ашво-Муњоз 2007: 7) – тешко је прихватити идеју времена (и било које базичне категорије) као фикције (Исто: 3–14) утемељене на нерационалним основама.

У систему „наивне слике света“ један је од битних концепата и „наивно време“, које је Апресјан одредио као „природно“, преднаучно схватање света, а које се огледа у семантици језичког знака (Апресјан 1995: 56). У складу с тим теоријским оквиром, Е.С. Јаковљева (Јаковљева 1991), упућује на специфичност руских именица *миг* и *мгновение*: за разлику од именица *минути* и *секунда* (чије се трајање може прецизно одредити као шездесети, односно три хиљаде шестстоти део сата), значење именица *миг* и *мгновение* несводиво је на објективну меру. Тако је на објективну меру несводиво и значење именице *шрен* која у Исаковићевој прози представља један од стожерних појмова.

Описана слика „наивног“ заправо, у новом сагледавању категорије времена и њене функције у књижевноуметничком делу, актуелизује запитаност о могућности успостављања *мере* и *структуре*. Време је категорија која је самерљива само на посредан начин, односно само уколико располажемо инструментима и међумерама, о чему концизно и убедљиво говори Хаспелмат:

„Modern technology has made it possible to measure time in abstract units of measurement, but even the most sophisticated of measuring methods ultimately relate situations to other situations (e.g. the regular swinging of a pendulum, or the oscillations of certain crystals). The main reason why temporal expressions are often complicated in languages is that the situations that speakers can conceive of are so diverse with respect to their temporal structure and can be related temporally to each other in multiple ways“ (Haspelmath 1997: 24).

Да је мерење времена залудна апстракција модерног човечанства, схвата и Исаковић, одричући времену карактеристике мерљиве линеарне димензије, што у романима и експлицира, на пример: „Одавно мој сат не куца, мени је стално полумрак, заправо, исто време“ (*Трен 1*, 191, *Деветио казивање Чейрку*). Међутим, Исаковић овакву филозофију времена примењује само на сферу „граничних ситуација“, „оскудног времена“, као темпоралног вакуума у којем је борба за егзистенцију и људскост надвладала појам о времену – све док се посредством *шрена* човек не отме од стихије. Отуд је у Исаковићевим романима откуцавање сатова

бесмислица која се не региструје као права мера, али опомиње човека да је пролазан до те мере да се звук откуцаја „упрцава у мозак“: „Почињем снове да сањам – то ме гужва. Легнем, откуцају сатови, звуци се упрцају у мозак, једва заспим“ (*Трен 1*, 106, *Седмо казивање Чейерку*). Осим егзистенцијалне опомене, сатови немају другу функцију. Отуд се њихово куцање или навијање из перспективе наратора појављује као реметилачки фактор, неразумљива потреба човека да се труди да схвати истину времена и наново конструише структуру која се показала неодрживом у току рата и непосредно после њега:

Сатови су висили по зидовима, у свим одајама, испод сваког пролаза – чегр-тали, дандарали. У почетку ми је било необично, али сам се касније навикао на разне откуцаје и звукове, на птичија објављивања `колико је сати`. (*Трен 1*, 104, *Седмо казивање Чейерку*)

Тома није одмах одговорио, почео је да навија сат. Навијао га је дуго и споро... (*Трен 2*, 28)

Оба су примера, уколико се посматрају у контекстуалном оквиру, везана за ситуације у којима се проток времена обесмишљава као линеарна димензија, односно у којима се негира човекова моћ да време потчини својој перцепцији или разуму. Први исказ наратора дефинисао је ту немоћ у контрасту са заблудом да је девојка у муслиманској кући баба – свуда околу је *време* (представљено сатовима), али је „баба“ временска варка. Други пример представља покушај саговорника да заустави време у тренутку кад примети раздвајање какав је имао његов – његовом трагичном кривицом – изгубљени брат. Лично, емотивно време заиста бива заустављено, а одлагање да се сат навије спољашњи је показатељ релативности односа мерљивог и немерљивог времена. Пошто „наивно“ време као такво елиминише „научну“ концепцију структуре, мере и справа за мерење, Исаковићев наратор експлоатише идеју „емотивног мерења“ на више начина. „Трептај ока“ (као *џирен* или *миџ*) један је од њих. Емотивна „мера“ деконструише физичку и додаје јој сасвим нову квантитативну вредност: „За ноћ се преокренуло. Их, колика је ноћ.“ (*Трен 1*, 136, *Осмо казивање Чейерку*).

Именицу *магновење* Исаковић не употребљава у временском значењу, мада се временски ток увек релативизује у полусвесним стањима јунака, као што је у тренуцима „одсуства мисли“ у причи Милутина Миланковића где он, сав од поверења према научном концепту стварности, употребљава именицу *магновење* да диференцира *време свести* од времена као поуздане димензије:

Чим номофилакс то виде, израз страха на његовом лицу замени се другим једним који наговештаваше свако одсуство мисли. Он зину и стајаше ту као прикован. Но то трајаше само неколико магновења. Јер, иако његова мисаона машина беше искључена из погона, то не беше случај са његовим музикалним ушима. А у те уши стиже однекуд неки високи пиштави тон, којем је

следовао други, виши, а овај је био одмењен још вишим. „Ха, ха, ха, хе, хе, хе, хи, хи, хи..“ звучало је без прекида, пуне две тенорске октаве.

Ти звуци долазили су из горњег дела Демокритовог врта.

(М. Миланковић, *Кроз царство наука*, 57)

Можда је „емотивна временска мера“ најистакнутија у сегменту у којем се наивна слика мерења трансформише у наивну слику апарата за мерење. Већ више пута оспоривши сат као смислену нараву у бесмислено доба, Исаковић ће „унутрашњем“ времену дати примат. Тако на Голоту деконструкцију реалног времена прати конструисање иреалног времена, а бесмисленост часовника уступа место бесмислу удараца чекића:

И то ће бити – туцати камен у дан јасан, уз непрекидан звек хиљаде чекића: сат се створио, време неко – стално ударају секундаре. (...) поново ударам. Куцам у камен, пршти. Враћа се, чујем хиљаде чекића, секундаре – црне игле бусола забадају се у мали мозак. (*Трен 2*, 42)

Секундаре као елементи часовника изједначавају се са иглама бусола као одредницама простора. Поистовећивањем спацијалне и темпоралне димензије по њиховој неупотребљивости, уједињавањем симболизма времена и простора, Исаковић дефинише неповратну изгубљеност јунака по свим координатама постојања.

Једино што ће преостати човеку, осим *џренова* као „сабијеног времена“ (Павић 1977: 45), јесте *квантитативна* димензија времена. Основна функција оријентације у времену – локализација као одређење сукцесивности догађаја и места на временској оси – поништена је немогућношћу да се одреде време, датум, дан, чак и животно доба човека. Преостаје квантификација као тражење смисла изгубљеног времена, експлицирана најчешће и најочигледније као бројање дана проведених у бесмислу, као покушај да се „среди време“:

Тих твојих 1387 дана – не смеју да се упропасте. (*Трен 1*, 104, *Седмо казивање Чеперку*);

Хоћу да средим време: три године, једанаест месеци и једна недеља. Нарешаш 1500 дана, па види, Чеперко, који је то размак. (*Трен 1*, 151, *Девешо казивање Чеперку*);

– Колико их дуго нисте видели?

– Хиљаду и пет стотина дана.

– Ала ће то бити! – ускликну жена шефа станице. (*Трен 1*, 163, *Девешо казивање Чеперку*);

Чеперу, онда нисам веровао да ће све толико трајати, хиљаду петсто и један дан. (*Трен 1*, 164, *Девешо казивање Чеперку*);

И стално горе-доле, збијам хиљаду петсто дана. (*Трен 1*, 179, *Девешо казивање Чеперку*)

Са аспекта физичког, рационалног времена, темпоралних релација и временске локализације – дакле, свега онога што чини разумевање вре-

мена савременог човека – Исаковић доследно остаје у концепцији „антивремена“, грађеној на „наивној“, преднаучној филозофској структури.

Историја и „антивреме“

Структура „наивног времена“, обесмишљеног код Исаковића до статуса „антивремена“, заснива се на дихотомији човека као јединке и света у којем живи, производећи, у крајњој линији, непомирљив конфликт између когнитивних схема и оних које се формирају посредством језичког израза (в. Фишер 2004: 48). У идеји да „антивреме“ језички уобличи у делима чију тематску потку чине историјски догађаји, Исаковић је потпуно доследан, упуштајући се у тежак филозофски и уметнички изазов на ивици парадоксалног третмана великих историјских догађаја и њихових интерпретација, будући да је временско одређење њихов основни темељ: „Да би за традиционалног историчара био схватљив, догађају је потребна глобална историја дефинисана изван њега и независно од њега, па из тога произилази класично схватање историјског времена као серије дисконтинуитета описаних континуирано. Обрнуто, серијална историја се одриче да буде `организована фигура времена, која предлаже човечанству слике његовог напретка`, а свој интерес окреће ка ужим предметима. Историја се претвара у квантитативну историју, а тежња историчара је да се допуне, од раних векова до данас, све колоне замишљених табела“ (Бошковић 2011: 35).

Исаковићеве приповетке најчешће су структуриране у више временских равни, при чему проспективни ток приповедања обично пресеца ретроспективни који се извлачи из сећања главног јунака на догађаје из непосредне ратне прошлости, догађаје који по свом значају сенче и битно одређује актуелна дешавања и ситуацију у којој затичемо главног јунака. Готово у свим приповеткама *Велике деце* постоји и трећи временски план који функционише у виду сећања јунака на догађаје и доживљаје из мирнодопске прошлости. Асоцијативна, подстакнута неким надражајем из актуелне стварности та су сећања увек су у црно-белом опозиту у односу на њу.

Тако, време у *Великој деци* доследно гради своју физиономију и добија свој квалитет: све људске невоље, страдања и муке зачињу се, одвијају и најчешће трагично окончавају у „времену рата“ у „не-људском времену“. „Време мира“ из ратне визуре постаје аркадско време. Радост, задовољство, безбрижност, игра, дружење, љубав, срећа, живе само у том „људском времену“, „очовеченом времену“, једином које човеку пружа могућности да се реализује у свим хуманим димензијама.

И Исаковићеве романи одликују се слојевитошћу временских планова, структурираних бар у три нивоа. Фиктивну садашњост у којој се одвија оквирна прича испуњавају дневноактуелна дешавања која, ма колико била успутна и наизглед безначајна, дају поуздану слику о природи једног конкретног, историјског времена. У својим сећањима приповедач

се увек враћа у две равни прошлости – даљу, ратну, најприсутнију у његовим ранијим књигама, и ближу, непосредно поратну, мирнодопску, чијој вреви колективних прегнућа супротставља драматику личног живота.

Организовањем збивања у више временских равни Исаковић у *Трену 1* даје мозаичну слику читаве друге половине двадесетог века, на изванредан начин наговештавајући и будућност као четврти временски план, и то у виду предсказања, или математички изводиве једначине на основу подлоге која јој претходи: “Теку воде, *долази оскудно време*” (101), прориче наратор у *Седмом казивању Чейерку*, али и на другим местима, узгредно.

Оскудно време евидентно долази са старошћу главног јунака и његовом трагичном судбином, али и са старењем и свођењем рачуна једног историјског времена. По свим елементима *оскудно време* је време оскудно животним манифестацијама и догађајима којима су у Исаковићевом делу обилувала нека друга времена, она у која се наратор у причама *Трена 1* враћа. *Оскудно време* је време без боја, сведено на две основне: црну и белу; то је време ноћи и владавине месеца, време ограниченог простора, без стварних покрета јер све што се дешава, већ се догодило, одсуство актуелног живота замењује прича.

Слично показује Е. Успенски у вези са Чеховљевим драмама, наглашавајући да у њима „такозвани `историјски модел` поимања времена, према којем се перцепција `будућности ослања на (...) еволутивну, проспективну представу о кретању времену` (Успенский, 1989: 27),⁸ има два међусобно конкурентна семантичка решења. По једном је историја низ узрочно-последичних догађаја чији равномерни ток подразумева смисао увек присутан као нешто што је одсутно и што се тражи, а по другој историја је хаос бесмислено нагомиланих случајева и не води равно ничему“ (Успенски 2011: 81).

Не трагајући за коначном интерпретацијом модела историјског времена, Исаковић дефинише само недостатност схватања категорије времена као спољне категорије која је изван човека и његових индивидуалних доживљаја оријентације и мере. Као што човека промовише у мериоца вредности, он наглашава кроз читав свој стваралачки опус да је човекова мера времена заправо интернализована, у субјективном, емоционалом свету категоријално модификована. Остаје питање могућности приказивања историје и њене слике у оваквом темпоралном систему, односно разрешење тематике рата као временски одређене историјске секвенце. На плану живота јунака, рат је „оскудно време“, изгубљено време, „антивреме“ које обесмишљава свако лично

8 Успенский, Б., История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема). Труды по знаковым системам, 23. Тарту: Тартуский гос. университет, 1989, стр. 18–38.

време, па и оно непосредно поратно.⁹ Време као такво не постоји чак ни за основне људске потребе, што и наратор и јунаци разумеју:

– Време је, треба да једеш.

– Никакво време није. Иди – рекох.“ (186, Девето казивање Чеперку)

Уколико применимо Екову дистинкцију између појавних облика времена у књижевном делу (време приче, време дискурса и време читања (Еко 2003: 64)), можемо рећи да Исаковићево дело опонира *време приче* дискурзивном времену. Наиме, убрзано време приче, назначено бројем дана заточених у „антивремену“, расплићава се у дискурзивном времену у којем можемо да препознамо и примере „онеобичавања које се добија не семантички него синтаксички и у којем је читалац приморан да `мења брзине`” (Исто: 64). Стога, сама Исаковићева прича о историјским догађајима релативизује се не само књижевноуметничким поступком и чињеницом да Исаковић не пише о рату него о човеку (Кољевић 2007: 68), већ и својеврсним модификовањем система темпоралних односа у којима доминира неисторијски модел времена.

Извори

Исаковић, Антоније, *Трен 1, Казивања Чеперку*, Београд – Загреб, Просвета – Глобус, 1983.

Исаковић, Антоније, *Трен 2, Десето казивање Чеперку*, Београд, Просвета, 1983.

Исаковић, Антоније, *Миран злочин (Трен 3)*, Београд, Српска књижевна задруга, 1992.

Миланковић, Милутин: *Кроз царство наука*, Београд, Дерета, 2008.

Литература

Апресјан 1995: Юрий Дереникович Апресян, *Лексическая семантика – синонимические средства языка*, Москва: Восточная литература.

Ашво-Муњоз 2007: Alira Ashvo-Munoz, A Temporal Chora, in: A. T. Tymieniecka (Ed.) *Analecta Husserliana. The Yearbook of Phenomenological Research*. Vol. LXXXVI: *Temporality in Life as Seen Through Literature*, 3–14. Hannover, USA: The World Phenomenology Institute – Dordrecht: Springer.

Бауман 2007: Zygmunt Bauman, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press.

Бошковић 2009: Драган Бошковић, Српски бог Рат, *Књижевна историја* 139, 719–730, Београд: Институт за књижевност и уметност.

9 Међутим, на плану живота колектива, како закључује Бошковић, рат се, парадоксално, појављује као елемент константног *осмишљавања* и одржања идентитета: „Шта би било са Србима, замислимо, од онога момента када би им био одузет и рат – и то не неки конкретан, јер је он прокоцкан деведесетих, колико онај Црњансков, апстрактни, вечни рат – као најистрајнији историјски механизам њиховог идентификовања?“ (Бошковић 2009: 728).

- Бошковић 2011: Драган Бошковић, Историја и нарација, теорија и фикција, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* 59/1, 31–44, Нови Сад: Матица српска.
- Вајт 1987: Eric Charles White, *Kaironomia: On the Will-to-Invent*, New York: Cornell University Press.
- Еко 2003: Умберто Еко, *Шести шетњи кроз нарајивну шуму*, Београд: Народна књига.
- Елијаде 1999: Мирча Елијаде, *Слике и симболи – огледи о магијско-религијској симболици* (прев. с француског Душан Јанић), Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јаковљева 1991: Јаковлева, Е. С., Фрагмент наивной картины времени в русском языковом сознании, *Јужнословенски филолог* XLVII, 137–160, Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Јовановић, Чутура 2007: Виолета Јовановић, Илијана Чутура, *О шрену Антонија Исаковића, Митолошки зборник* 17 (ур. Миодраг Стојановић; тема: Академик Антоније Исаковић), 195–208, Рача – Београд: Центар за митолошке студије.
- Јовановић 2008: Виолета Јовановић, *Тренови и раскрића, Поетика приповедања Антонија Исаковића*, Београд: Просвета – Алтера.
- Кликовац 2004: Душка Кликовац, *Метафоре у мишљењу и језику*, Београд: Библиотека XX век.
- Кољевић 2007: Светозар Кољевић, *Граничне ситуације у приповедању Антонија Исаковића, Митолошки зборник* 17, (ур. Миодраг Стојановић; тема: Академик Антоније Исаковић), 65–75, Рача – Београд: Центар за митолошке студије.
- Меј, Трифт 2001: Jon May, Nigel Thrift, *TimeSpace: Geographies of Temporality*, London: Routledge.
- Павић 1977: Милорад Павић, *Тоџика нове српске прозе, Дело*, бр. 6, 34–46.
- Рибникар 1981: Владислава Рибникар, Приповедачка уметност Антонија Исаковића, поговор књизи *Велика деца*, 7–31, Београд: Просвета – Нолит – Завод за издавање уџбеника.
- Тимјењецка 2007: Anna-Teresa Tymieniecka: Editor`s Introduction: *Timing Our Life*, xiii-xviii, in: A. T. Tymieniecka (Ed.), *Analecta Husserliana. The Yearbook of Phenomenological Research*. Vol. LXXXVI: *Temporality in Life as Seen Through Literature*. Hannover, USA: The World Phenomenology Institute – Dordrecht: Springer.
- Успенски 2011: Ениса Успенски, *Случај и време (О антиномијском дискурсу у драмама А.П. Чехова)*, *Књижевна историја* XLIII 143/144, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2011, стр. 69–88.
- Фишер 2004: Andreas Fischer, The notional structure of thesauruses, in: *Categorization in the History of English* (Ed. Christian J. Kay & Jeremy J. Smith), 41–58, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Фуко 1997: Мишел Фуко, *Надзирајући и кажњавајући – насјанак зајвора* (с француског превела А. Јовановић), Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Јовановића.
- Халберштам 2005: Judith Halberstam, *In A Queer Time And Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York University Press: London – New York.

Ilijana Čutura, Violeta Jovanović
„ANTI-TIME” OR THE DECONSTRUCTION OF TIME
IN ANTONIJE ISAKOVIĆ’S PROSE

Summary

The paper analyzes the artistic interpretation of temporality as a system in its entirety in Antonije Isaković’s prose – primarily in his novels. In the science of literature it has already been established that the philosophy of time and its fragmentation in this writer’s work bear certain specific features. The aim of the paper is to systemize those features and delineate them in order to obtain the entire picture regarding the role of time and its symbolic nature in Antonije Isaković’s prose writing.

Key words: Antonije Isaković, time, time relativity, naïve time, space, novel, temporal quantification, localization

Примљен марта 2012.
Прихваћен за штампу јуна 2012.